

როლანდ თოფჩიშვილი

გელათის მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი

ქართლი – საქართველოს ცენტრი, ქართველი ერის შემკრები და გამაერთიანებელი

საქართველო სხვადასხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარისაგან (ლოკალური/ტერიტორიული ერთეულისაგან) შემდგარი ქვეყანა იყო. ასეა დღესაც. ქართველთა განსახლების არეალი სწორედ ამ მხარეებს მოიცავდა და მოიცავს. წარსულსა და აწმყოზე ყურადღება იმიტომ გავამახვილეთ, რომ დროის კვალობაზე საკმაოდ მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა – ქვეყანას არაერთი ტერიტორიული ერთეული ჩამოსცილდა (ჩამოაცილეს), შესაბამისად გაქრა არაერთი ეთნოგრაფიული ჯგუფიც, ქვეყნის საზღვრებიც მნიშვნელოვნად დავიწროვდა. ჩვენს დროში კი საფრთხე შეექმნა საქართველოს ცენტრს – ქართლს – შიდა ქართლი ოკუპირებულია და ძირძველი ქართული მოსახლეობაც გამოდევნილი.

ქართლი იყო და არის საქართველოს ცენტრი, აქედან მომდინარეობს ქართველთა აღმნიშვნელი ენდოეთნონიმი „ქართველი“ და ყველა ქართველის მიერ შექმნილი პოლიტიკური ერთეულის, სახელმწიფოს სახელწოდება „საქართველო“. რა თქმა უნდა, საერთო ეთნონიმისა და ქვეყნის საერთო სახელწოდების წარმოქმნამდე ქართული ეთნოსიც არსებობდა და – ქართველთა განსახლების არეალიც. მაგრამ ისიც ცნობილია, რომ არა მხოლოდ ქართველებისათვის, არამედ სხვა ეთნოსებისთვისაც, საერთო სახელწოდების წარმოქმნა ჩვეულებრივი გვიანდელი მოვლენაა. თუმცა ტერმინ „საქართველოს“ წარმოქმნამდე, ქართველებს კარგა ხნით ადრე ასეთი გამაერთიანებელი სახელწოდება ჰქონდათ; ეს იყო ორი სიტყვისაგან შემდგარი – „ყოველი ქართლი“. მაგალითად, მემპტიანე ჯუანშერისათვის ისეთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები, როგორიც იყო კახეთი, კლარჯეთი და ეგრისი ქართლში შემაგალია. უფრო მეტი, წყაროში ეს მხარეები არა ჩვეულებრივ ტრადიციული ტერმინით –

„ქვეყანა“ არიან მოხსენიებული, არამედ „ხევით“: ვახტანგ გორგასლის გარდაცვალების შემდეგ, დაჩი მეფემ „იწყო შენებად ქართლისა, რამეთუ მოოკრებულ იყვნეს ყოველნი ჴევნი ქართლისანი, თჳნიერ კახეთისა და კლარჯეთისა და ეგრისისა“.¹ ბუნებრივია, დასახლებული ერთეულები – კლარჯეთი, კახეთი და ეგრისი – ქართლად მას შემდეგ იქნა გააზრებული, რაც ისინი საერთო სახელმწიფოს – ქართლის შემადგენლობაში შევიდნენ, ე. ი. მომავალი საქართველოს მხარეები ჯერ კიდევ საკმაოდ ადრე კონცენტრირებული იყვნენ ცენტრალური პროვინციის ქართლის გარშემო. აქ აღარ შევეუდგებით „ქართლის“ სახელწოდების წარმოქმნის სხვადასხვა თეორიების ჩამოთვლას – ეს ამ ნაშრომის მიზანს არ შეადგენს. ჩვენი მიზანია მხოლოდ იმ მიზეზებზე ყურადღების გამახვილება, რამაც განაპირობა ქართლის ერთიანი საქართველოს ცენტრად, ქართველთა შემკრებად და გამაერთიანებლად გადაქცევა.

ასე რომ, თავდაპირველად თავისი განსახლების არეალში ქართული ეთნიკური ერთეული სხვადასხვა ტერიტორიული ერთეულისაგან შედგებოდა და ამ ლოკალურ ერთეულებს თავთავისი სახელწოდება გააჩნდა. რა განაპირობებდა ამას? – პასუხი მარტივია – გეოგრაფიული ფაქტორი. მაგრამ თანდათან იმავე გეოგრაფიულმა ფაქტორმა განაპირობა ეთნიკურ ქართველთა შეკავშირება, რაც, თავის მხრივ, აპირობებდა ერთიანი სახელმწიფო ორგანიზაციისაკენ სწრაფვას. ამ სწრაფვის დასასრულს ემთხვევა ერთიანი, საერთო სახელწოდების – „ქართველისა“ და შემდეგ „საქართველოს“ წარმოქმნა.

კითხვა ჩნდება – რაღა ქართლი აღმოჩნდა შემაკავშირებელი, რაღა ქართლის გარეშე მოხდა საერთო ქართული სახელმწიფოებრიობისა და ქართველი ერის წარმოქმნა? ქართულ სალიტერატურო ენას რატომ მაინც ქართლური დიალექტი დაედო საფუძვლად და არა სხვა რომელიმე?

ქართლი საქართველოს შუაგულში მდებარეობდა და მდებარეობს. მაგრამ ეს კიდევ არაფერს არ ნიშნავდა. ამ ფაქტორთან ერთად გადამწყვეტი მნიშვნელობა ლანდშაფტსაც, ბუნებრივ-გეოგრაფიულ ფაქტორსაც ჰქონდა. მანამ, სანამ ამ მოვლენაზე უფრო დაწვრილებით ვისაუბრებთ, უნდა გავიხსენოთ, რომ საქართველო და ქართველთა განსახლების არეალი მოიცავდა სამხრეთ კავკასიის დასავლეთ და სამხრეთ ნაწილს, სადაც ქართველთა სხვადასხვა თემები, ტერიტორიული ერთეულები მდებარეობდა. აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში ესენი იყო ქართლი და კახეთი (ჰერეთ-კახეთი), მთაში –

¹ K'artlis tskhovreba. tomi I. T'bilisi. 1955. p. 205 (ქართლის ცხოვრება. ტომი I. თბ. 1955, გვ. 205).

ფხოვი, თუშეთი, ღვალეთი, წანარეთი, ხადა და ცხავატი... დასავლეთ საქართველოში – ეგრისი, არგვეთი (იმერეთი), თაკვერი (რაჭა, ლეჩხუმი), აფხაზეთი, გურია, მთაში – სვანეთი... სამხრეთ საქართველოში – არტაანი, კოლა, ერუშეთი, სამცხე, ჯავახეთი, შავშეთი, კლარჯეთი, ტაო, ლაზეთი... ყველა დასახელებული ტერიტორიული ერთეული/თემი სამი მდინარის – მტკვრის, რიონისა და ჭოროხის აუზში მდებარეობდა. როგორც სამართლიანად მიუთითებენ, აქ მოხდა ქართველთა ეთნოგენეზი.²

დავუბრუნდეთ ისევ ქართველთა განსახლების არეალს. თუ შევადარებთ ამ ტერიტორიულ ერთეულებს, აღმოვაჩენთ, რომ თითქმის ყველა დასახელებული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის ფიზიკური გეოგრაფია ერთმანეთისაგან განსხვავებული იყო. განსხვავდებოდნენ ისინი ერთმანეთისაგან ზღვის დონიდან სიმაღლით, ღრმა და შედარებით არაღრმა ხეობებით, მთების დახრილობით, ტყის საფარით, სახენელი მიწის რაოდენობით, დაცულობის თვალსაზრისით, მზის რადიაციით. ასე რომ, ყველა ლოკალური ერთეულის ლანდშაფტი, ფაქტობრივად, განსხვავებული იყო. დავიწყეთ აღმოსავლეთიდან. კახეთისა და ქართლის ლანდშაფტი და ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო ყველაზე ნაკლებ თავდაცვის საშუალებებს ჰქმნიდა. ქართლსა და კახეთს თუ შევადარებთ ერთმანეთს, უფრო მეტად დაუცველი მეორე იყო (1753 წლის ერეკლე II-ის განჩინებაში კახეთის შესახებ ვკითხულობთ: „ჟამის შლილობისაგან და სოფლის მიმოკვეთებისაგან ურჯულოთა და წარმართთაგან ჩვენი ქვეყანა ბევრჯელ უშენ და ოხერ ყოფილიყო მეფის ალექსანდრეს აქეთ მეფე იმამყულიხანამდე“³). კახელები ხშირად შიდა ქართლს აფარებდნენ თავს. XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნის ნიკოლოზ ალავერდელის წყალობის წიგნში ვკითხულობთ: „ოდეს ჟამთა ვითარებისაგან კახეთი ლეკთ დაიპყრეს, ჩვენ ქსნის ჭევზედ ქსნის ერისთავის მამულში დავიხიზნეთ და შენ, სალთხუცესი ზარაპი თან გარდმოწყევ... და სხვა ძმები წმინდის გიორგის ტაძარს არ მოშორდით ... და უშჯულოთაგან მრავალი განსაცდელი მოითმინეთ“⁴. ქართლი,

² M. K'urdiani. K'artvelta pirveltskhovrisi enobrivi monatsemebis mikhedvit da saerto-k'art'veluri et'nosis tomobrivi shemadgenloba. K'artveli khalkhis et'nogenezi. T'bilisi. 2002, pp. 57-86 (მ. ქურდიანი. ქართველთა პირველსაცხოვრისი ენობრივი მონაცემების მიხედვით და საერთო-ქართველური ეთნოსის ტომობრივი შემადგენლობა. ქართველი ხალხის ეთნოგენეზი. თბ. 2002, გვ. 57-86).

³ K'art'uli samart'lis dzeglebi. tomi III. T'bilisi. 1970, p. 421 (ქართული სამართლის ძეგლები. ტომი III. თბ. 1970, გვ. 421).

⁴ K'art'uli samart'lis dzeglebi. t'omi III, p. 793 (ქართული სამართლის ძეგლები. ტომი III. თბ. 1970, გვ. 793).

თავის მხრივ, ასევე განსხვავებული იყო – შიდა ქართლში უფრო მეტად იყო ტყიან ხეობებში თავშეფარების საშუალება, ვიდრე ქვემო ქართლში. ასევე განსხვავებული სურათი გვქონდა სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში – სანაპირო „ქვეყნებში“ ტაოსა და კოლა-არტანში შემოსულ მტერს (აგრეთვე მიგრანტებს) გაბატონების უფრო მეტი საშუალება ჰქონდა; შავშეთის, კლარჯეთ-ლივანის, აჭარის ვიწრო და ღრმა ხეობები ადგილობრივ მკვიდრთ თავდაცვის მეტ საშუალებას აძლევდა (ოდრხოს მცხეთოსის ძის წილი ტერიტორია – „ტასისკარიტგან ვიდრე ზღუამდე სპერისა, *ქვეყანა კლდოვანი*“ – იყო). რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოს, ფაქტობრივად, ის ყველა მხრიდან ყველაზე მეტად მიუდგომელი იყო. ზემო იმერეთის ლანდშაფტი (უსწორ-მასწორო რელიეფი და ტყე), ფაქტობრივად, შეუძლებელს ხდიდა ქართლიდან და სამცხიდან მტრის შესვლას. ივანე ჯავახიშვილიც აღნიშნავდა, რომ იმერეთის მოსახლეობის მდგომარეობა სახარბიელო იყო და რომ ტყით დაბურვილობა ქართველებს მტერთან ბრძოლას უადვილებდა.⁵ იმერეთის ეს მდგომარეობა კარგად აქვს შენიშნული 1818-1819 წლებში ფრანგ მოგზაურს პოლ გიბალსაც: «...густые леса и разрознность населения создавали условия к тому, что имеретинцы могли избежать чужеземного гнета».⁶ ქართლი და კახეთი კი, ამ მხრივ, შემოსული მტრისათვის ხელმისაწვდომი იყო, რაც ადგილობრივი მოსახლეობის ამოწვევტას ან სხვაგან გადასვლას იწვევდა. დემოგრაფიულად გაპარტახებულ ქართლსა და კახეთს, დასავლეთ საქართველოს ნამატი მოსახლეობა ავსებდა. ასეთი მიგრაციული მიმართულება ერთგვარადი აქტი არ ყოფილა – ის საქართველოს მთელი ისტორიისათვის იყო დამახასიათებელი. ხანდახან იმერეთიდან ქართლში გადასახლება მასობრივ ხასიათსაც კი იღებდა. მაგალითად, 1722-1738 წლებით დათარიღებულ ერთ-ერთ საბუთში აზნაური წერს: „ასე და ამა პირსა ზედან, რომე საქმე გამიჭირდა, რაც გლეხი მყვანდა, ყველა ქართლს წამივიდა“.⁷ ზემოთ დასახელებულმა ფრანგმა მოგზაურმა ეს პროცესიც კარგად შეამჩნია: «Из Имеретии ежегодно выезжает много сельских жителей, чтобы обстроиться в Картли и Кахети, и они там процветают. Те, кто успешно

⁵ Iv. Javakhishvili. K'art'veli eris istoria. III. T'bilisi. 1941, pp. 197-198 (ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. III. თბ. 1941, გვ. 197-198).

⁶ Obozrenie Kryma, Novorossii i Kavkaza v dnevnike putešestviâ iz Odessy v Tiflis Polâ Gibalâ. 1818-1819. Moskva. 2017, p. 343 (Обозрение Крыма. Новороссии и Кавказа в дневнике путешествия из Одессы в Тифлис Поля Гибаля. 1818-1819. Москва. 2017, стр. 343).

⁷ Dokumentebi sak'art'velos sotsialuri istoriidan. I. Tbilisi. 1940, p. 455 (დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან. I. თბ. 1940, გვ. 455).

устраивается подобным образом, никогда обратно не возвращаются».⁸

საქართველოს ლანდშაფტი და ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო, ფაქტობრივად, განსაკუთრებულ და განსხვავებულ სამეურნეო ფორმებს ქმნიდა. ჯერ კიდევ ივანე ჯავახიშვილმა აღნიშნა, რომ არცერთ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეს დამოუკიდებლად არსებობა არ შეეძლო – ისინი ამ მხრივ ერთმანეთს ავსებდნენ; რაც ჰქონდა ერთს, არ ჰქონდა მეორეს. ერთ მხარეს თუ საკმარისი რაოდენობით ჰქონდა სახნავ-სათესი მიწები, მეორეს ამის დეფიციტიც გააჩნდა, სხვაგან საკმარისზე მეტი რაოდენობით იყო საძოვრები და სათიბები. ურთიერთშემავსებლობა საქართველოსი და ქართველი ერის ისტორიის თანმდევი მოვლენა იყო. საამისოდ შეიძლება ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტი გავიხსენოთ, რომელიც წმიდა ნინოს საქართველოში შემოსვლასთანაა დაკავშირებული – IV საუკუნის დასაწყისში, ჯავახეთში საზაფხულო საძოვრებზე დიდი რაოდენობით იყვნენ ქართლელი, მცხეთის ირგვლივ არსებული სოფლების მკვიდრი მწყემსები.

ასე რომ, საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებად დაყოფა და ამ მხარეების სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები ქართველი ხალხის კონსოლიდაციისათვის მტკიცე საფუძველს წარმოადგენდა.

რომელი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის ირგვლივ ხდებოდა სხვადასხვა ქართული მხარის კონსოლიდაცია? ამ კითხვაზე პასუხი რთული არაა; ეს იყო ქართლი. რატომ მაინცდამაინც ქართლი? რატომ მოისწრაფოდა მისკენ სხვადასხვა მეზობელი თუ არამეზობელი მხარის მოსახლეობა? ყველაფერს რომ თავი დავანებოთ, ქართლის პრიმატს, მის გარშემო კონსოლიდაციას ქართველი ხალხის ენდოეთნონიმი – „ქართველი“ და ქართველთა განსახლების ტერიტორიისათვის, ქართველთა სახელმწიფოსათვის საერთო სახელწოდება – „საქართველოც“ ადასტურებს. ქართლის პრიორიტეტულობას დანარჩენ მხარეებთან შედარებით ორი მნიშვნელოვანი ფაქტორი განაპირობებდა. ეს იყო მისი ცენტრალური მდებარეობა, ლანდშაფტი და ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო. ქართლი აკავშირებდა ერთმანეთთან აღმოსავლეთ (კახეთისა და მთის რეგიონები) და დასავლეთ საქართველოს – ქართლზე გადიოდა უმოკლესი გზები, რომელებიც სამხრეთ საქართველოსაკენ მიემართებოდა [ქართლზე და მის დედაქალაქ მცხეთაზე გადიოდა ჩრდილოეთ და სამხრეთ კავკასიის დამაკავშირებელი გზაც. ცხვრის გზა თრიალეთ-ჯავახეთისა-

⁸ Obozrenie Kryma, Novorossii i Kavkaza v dnevnike putešestviâ iz Odessy v Tiflis Polâ Gibalâ, p. 360 (Обозрение Крыма, Новороссии и Кавказа в дневнике путешествия из Одессы в Тифлис Поля Гибалы, стр. 360).

კენ დილმის მინდვრიდან იწყებოდა და გაივლიდა მუხათგვერდის ტბას, ჭილიტბის სერს, ზემო დიდგორზე, მანგლისის ყელზე (შუბათსა და ბოტისის შორის), კლდეკარს თრიალეთზე და აქედან ჯავახეთში. დილმიდან მანგლისის დიდგორამდე ეს გზა სულ 13-15 კილომეტრის მომცველი იყო. ამის შესახებ ნიკო ბერძენიშვილი აღნიშნავდა: „ჯავახეთ-თრიალეთიდან ჭილი-ტბის სერით, კარსნის მთაზე მოდიოდა. ეს იყო ... ყველაზე მარჯვე და უმოკლესი გზა იბერიის დედაქალაქსა და მესხეთს შორის. ამავე მიმართულებას ჰგულისხმობს მირიან მეფის და ნინოს მიერ საბერძნეთიდან მოწვეული საეკლესიო მისიონის მარშრუტი: ერუშეთი, მანგლისი, მცხეთა“.⁹ რა თქმა უნდა, ეს გზა ჰქონდათ გავლილი მცხეთის მიდამოების სოფლების მკვიდრ მესაქონლეებს, რომლებიც წმიდა ნინოს ჯავახეთში შეხვდნენ. ქართლით უკავშირდებოდნენ ერთმანეთს საქართველოს სხვადასხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები – კახეთიდან და აღმოსავლეთ საქართველოს მთის რეგიონებიდან სამხრეთ საქართველოში სამეურნეო-ეკონომიკური მიზეზით მიმავალთ აუცილებლად ქართლი უნდა გაევიდა. გარე სამუშაოზე კახეთსა და სამცხეში მიმავალ სვანებსაც ქართლი უნდა გაევიდა (ენგურის სათავიდან ჯერ გადადიოდნენ ცხენისწყლის ხეობის სათავეში, აქედან რიონის ხეობის სათავეში (დევანდელი მთის რაჭა), შემდეგ ლიახვის ხეობით შიდა ქართლში აღმოჩნდებოდნენ, ბოლოს – ქვემო ქართლში, თრიალეთსა და ჯავახეთში). სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მთელი რიგი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები (შავშეთი, კლარჯეთი, ერუშეთი, აჭარა) სახენელ-სათესი მიწის დეფიციტს განიცდიდა. მაგალითად შეიძლება მოვიყვანოთ 1818 წლის მონაცემები, ქართლში ერთ კომლს საშუალოდ 40 დღიური სახენელი მიწა ჰქონდა (გლეხი მხოლოდ მის საკუთრებასა და მფლობელობაში არსებული მიწის ნახევარს აშუშავდა, რადგან მეორე ნახევარს ასვენებდა). იმავე დროს ზემო იმერეთში მცირემიწიანობა იყო. სოფელ ბჟინევში ცხოვრობდა 19 კომლი, რომელთაგან მხოლოდ ერთ ოჯახს გააჩნდა სამი დღიური სახნავ-სათესი, ორ-ორი დღიური სამ ოჯახს ჰქონდა, დღიურნახევარი – ორ ოჯახს, თითო დღიური – სამ ოჯახს, ნახევარი დღიური – ხუთ ოჯახს, მეოთხედი დღიური – სამ ოჯახს. სოფელ ხუნევში 19 კომლი მკვიდრობდა, რომელთაგან მაქსიმუმის 2 დღიურის მფლობელი მხოლოდ 10 კომლი იყო.¹⁰ ეს კი იწვევდა იმერელთა მუდმივ

⁹ N. Berdzenishvili. Sak'art'velos istoriis sakit'khebi. T'bilisi. 1990, p. 212 (6. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ. 1990, გვ. 212).

¹⁰ Sak'art'velos tsentraluri sakhelmts'ip'o saistorio ark'ivi. pondi 254. anats'eri1. sak'me №544, pp.

მიგრაციას ქართლისაკენ (და კახეთისკენაც). იმერლები ქართლში დროებითაც მიგრირდებოდნენ.

ქართლის სამეურნეო უპირატესობა სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებთან (დასავლეთ და სამხრეთ საქართველოსთან) კარგად აქვს შენიშნული ნიკო ბერძენიშვილს: „რას ნიშნავს, რომ პურეულის უძველესი ჯიშები დას. საქართველოში არის შერჩენილი, ხოლო მისი შემდგომი განვითარება იქ აღარ ჩანს და პურეულით მდიდარია საშუალო საუკუნეებში არა დასავლეთ საქართველო, არამედ აღმოსავლეთი. ეს იმას ნიშნავს, რომ პურეულის განვითარება იქ ზღვარდადებულია ბუნებრივი პირობებით, ექსტენსიურია, ხოლო ადამიანის შრომა საშუალო საუკუნეების ტექნიკის განვითარების პირობებში უძლურია რაიმე ეფექტი მოგვცეს ამ მიმართულებით, მაშინ როცა აღმ. საქართველოში ესევე შრომა შეუდარებლად უფრო დიდ ეფექტს იძლევა. პური დას. საქართველოში მხოლოდ ზეგნებშია და ისიც შეზღუდული ოდენობით, ჭალები მისთვის სრულიად გამოუსადეგარია; ამავე დროს აღმოს. საქართველო უზვად აჯილდოვებდა მშრომელს იმავე საშუალო საუკუნეთა საწარმოო ტექნიკით შეიარაღებულს. რაც უფრო ექსტენსიური იყო სოფლის მეურნეობა, დას. საქართველოს მეურნეობითი შესაძლებლობანი, მისი ბუნების სიუხვე შეუდარებლად დიდი იყო, ხოლო რაც უფრო ინტენსიური ხდებოდა მეურნეობა, სულ უფრო აშკარა ხდებოდა აღმოსავლეთის უპირატესობა, სადაც ადამიანს შრომა გაუდიოდა. დას. საქართველოს ბუნება კი შეუდარებლად მეტ წინააღმდეგობას და ხშირად გადაულახავ წინააღმდეგობას უწევდა საშუალო საუკუნეების ადამიანს და ზღვარს უდებდა შემდგომ განვითარებას. (შესანიშნავი მოწმობა ხანძთელიდან: ეს ქვეყანა გაუსაძლისიაო, მის წინააღმდეგ ბრძოლა არც ივარაუდება, კლარჯეთი მთიანია და მწირი, მაგრამ დიდი შრომით იქ უდაბნო სამოთხედ იქცევა...)¹¹ შიდა ქართლს კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ნიუანსი ახასიათებდა – ორგანიზაციულობა. მაგალითად, მეჯუდასა და ლეხურას ხეობის მთიან ნაწილში მცხოვრებთ სახლი, ყანა, ბოსტანი, ბაღი და ვენახი ბარში, მეჯვრისხევშიც ჰქონდათ (ნიშანდობლივია, რომ 1781 წლის აღწერაში მეჯვრისხევში მკვიდრ ყველა ოჯახის უფროსი მიწერილი აქვს: ბიყრელი, ქოლოთელი, ჭალისუბნელი, წოდდელი, ჭურთელი, ისროლისხეველი, ბენდერელი, ივრეთელი, შველიეთელი, გავაზელი, საძეგურელი,

19, 87-88 (საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი. ფონდი 254. ანაწერი 1. საქმე №544, გვ. 19, 87-88).

¹¹ N. Berdzenishvili. Sak'art'velos istoriis sak'itkhebi. Tbilisi. 1990, pp. 249-250 (6. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ. 1990, გვ. 249-250).

წოდებული...¹²). ე. ი. ოჯახს ჰქონდა ორი სახლი თავისი სამეურნეო კომპლექსებით: მთაში მესაქონლეობასა და მთურ მიწათმოქმედებას ეწეოდნენ და ბარში, სადაც ბარული მეურნეობის ყველა ფორმა არსებობდა. ბუნებრივია, მეურნეობის ასეთი ფორმა გაუყრელ, დიდ ოჯახად ცხოვრებას ითვალისწინებდა. შუა საუკუნეებში ორგანიზაციულობა ძირითადად ერთი საფეოდალოს ფარგლებში ხდებოდა (მაგალითად, ზემოთ ჩამოთვლილი მთისა და მთისწინეთის სოფლები და ბარში მდებარე მეჯვრისხევი ქსნის საერისავოში შედიოდა). მეურნეობის ეს ფორმა, ცხოვრების ეს წესი მათ ბატონყმობის გაუქმების შემდეგაც შეინარჩუნეს, მთაში მცხოვრებმა გლეხებმა უკვე თავად დაიწყეს მიწების შეძენა.¹³ ორგანიზაციულობის ტრადიცია XIX საუკუნის პირველ ნახევრამდე გააჩნდა იმერეთის ხანის წყლის ხეობის მოსახლეობასაც სამცხეში, აგრეთვე ერწო-თიანელებს ახმეტასა და მის მიდამოებში.¹⁴ როდის უნდა წარმოქმნილიყო ორგანიზაციულობა საქართველოში? – ჩვენი აზრით, ცხოვრების ეს წესი ქვეყნის დემოგრაფიული კრიზისის პარალელურად უნდა გაჩენილიყო; ეს დრო კი გვიანი შუა საუკუნეებია.

მაგრამ უნდა გავითვალისწინოთ ის გარემოებაც, რომ მიგრაციას ორი მხარე აქვს. იყო კი იმისათვის მზად ქართლი, რომ იმერეთის (და სხვა მხარეების) მოსახლეობა მიეღო? ამ კითხვაზე დადებითი პასუხი არსებობს, რის მიზეზებზედაც ქვემოთ ვისაუბრებთ. მიგრაცია დასავლეთ საქართველოდან აღმოსავლეთის მიმართულებით საქართველოს ხანგრძლივი ისტორიისათვის თანმდევი მოვლენა იყო. მაგრამ ის მხოლოდ მუდმივი გადასახლების სახით არ ხდებოდა. საქართველოს ისტორიისათვის დამახასიათებელი იყო დროებითი მიგრაციებიც, მხედველობაში გვაქვს გარესამუშაოზე სიარული. ქართლისა და კახეთისაკენ დროებით სამუშაოზე მოისწრაფოდა არა მხოლოდ იმერეთის, არამედ სხვა მხარეების მოსახლეობაც. განსაკუთრებით ამ თვალსაზრისით გამოირჩეოდა როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს მთის მოსახლეობა. სვანები საქართველოს მთელი ისტორიის განმავლობაში არა მხოლოდ დასავლეთ საქართველოს ბარის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში ჩამოდიოდნენ გარე სამუშაოზე, არამედ აღმოსავლეთსა (ქართლი, კახეთი) და

¹² Iv. Javakhishvili. Sak'art'velos ekonomikuri istoriis dzegebi. I. T'bilisi. 1967, pp. 224-226 (ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ძეგლები. I. თბ. 1967, გვ. 224-226).

¹³ R. Topchishvili. Sak'art'velos istoriul-et'nograp'iuli mkhareebi. T'bilisi. 2017, pp. 27-28 (რ. თოფჩიშვილი. საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები. თბ. 2017, გვ. 27-28).

¹⁴ R. Topchishvili. Sak'art'velos istoriul-et'nograp'iuli mkhareebi, p. 182 (რ. თოფჩიშვილი. საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები, გვ. 182).

სამხრეთ საქართველოშიც. იმერეთში ტერმინიც კი არსებობდა „ნაქართლი“, რომელიც ისეთ კაცს ეწოდებოდა, რომელიც ქართლში სამუშაოდ დაიარებოდა. იმერეთში, რაჭასთან ერთად, სავარცხლებსაც ამზადებდნენ, რასაც ქართლსა და თბილისში ჰყიდდნენ – ამას ეთნოლოგ ჯუანშერ სონღულაშვილის მიერ ქართლში ჩაწერილი ლექსიც მოწმობს: „გეტყობა იმერელი ხარ, // ზურგზე გკიდია გიდელი, // შიგ სავარცხლები გიწყვია, // ქალაქში გასაყიდელი“. ქართლსა და კახეთში იმერეთიდან სამუშაოდ მეჭურეებიც დადიოდნენ. საინტერესოა ის ფაქტი, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში „თავ მამკალს“, მკაში მოთავეს, საუკეთესო მომკელს „თაბაგარი“ რქმევია – თაბაგარი ხომ ზემო იმერეთის მკვიდრი გვარია. ეს ფაქტორი კი თავის მხრივ ხელს უწყობდა ქართული ეთნიკური ერთობის კონსოლიდაციას და ქართველი ერის ჩამოყალიბებას. უფრო მეტი – სვანურ ენაზე მეტყველთათვის ქართული ენაც მუდმივად სასაუბრო ენა იყო.

ასე რომ, ქართველთა განსახლების არეალის არცერთი ტერიტორიული ერთეული კარჩაკეტილი არ ყოფილა, მათ შორის, მთიანეთიც. გეოგრაფიულ-ბუნებრივი გარემო და ლანდშაფტი ამ მხარეებს ამის საშუალებას არ აძლევდა. ამაზე ყურადღება ნიკო ბერძენიშვილმა გაამახვილა: „კარჩაკეტილი“ სვანეთი გაუგებრობაა. რა ჰქონდა სვანებს კარჩასაკეტი. ისინი ხომ ყოველთვის ბარზე იყვნენ დამოკიდებული. მათი მეურნეობა (მესაქონლეობა) სწორედ ამ ურთიერთობის ინტენსიურობას მოითხოვდა. არა მარტო მოსახლეობის ნამატი იძულებული იყო ბარად ჩასულიყო და იქ დაჯდომა ეცადა, მთაში დარჩენილიც კი იძულებული იყო ბართან კავშირი არ შეეწყვიტა და ბარით თავი ერჩინა. ამის შედეგია, რომ ბარელები სვანში მიწის მუშას, არხების ოსტატებს ჰგულისხმობენ... მთა მართალია, ბარელისათვის მიუდგომელი და „ჩაკეტილი“ იყო, მაგრამ მთისათვის ბარი არასოდეს ჩაკეტილი არ ყოფილა...“.¹⁵ აღნიშნულს მხოლოდ ერთს დავსძენთ – მისი ნათქვამი საქართველოს მთიანეთის ყველა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეზე ვრცელდება. მთიელებისთვისაც ბარი, და, პირველ რიგში, ქართლი გამაერთიანებელი იყო. მთიელთა ასეთი სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები გარკვეული წინაპირობა იყო ბარში ჩამოსახლებისა.

საქართველოს სხვადასხვა მხარეთა მოსახლეობის ქართლისაკენ მიგრაცია რომ ისტორიის სიღრმეში წარმოქმნილი და მუდმივი მოვლენა იყო, ამას

¹⁵ N. Berdzenishvili. Sak'art'velos istoriis sakit'khebi. T'bilisi. 1990, p. 427 (6. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ. 1990, გვ. 427).

ქართული საისტორიო წყაროებიც ადასტურებს. აზო მცხეთაში მოდის (თუ მოჰყავთ) მოსახლეობის გარკვეულ ნაწილთან ერთად „არიან-ქართლიდან“, ანუ უფრო რომ დავაკონკრეტოთ, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოდან, კლარჯეთიდან. ვისაც შავშეთ-კლარჯეთის ლანდშაფტი უნახავს, მისთვის ეს ცხადი იქნება, რადგან იქ მიწათმოქმედებისათვის ვარგისი სახნავ-სათესი მიწების რაოდენობა უაღრესად შეზღუდულია. უფრო ადრეც, აზომდეც ხდებოდა ეს მიგრაციები სამხრეთ საქართველოდან. ამის დამადასტურებელი კი ტოპონიმი მცხეთაა, რომელსაც საფუძველი მიგრირებულმა სამცხელებმა ჩაუყარეს (სხვათა შორის, ტოპონიმი *მცხეთა* დასავლეთ საქართველოშიცაა, კერძოდ, ლეჩხუმში). ახლა ისიც გავიხსენოთ, ვინ იბრძოდა და იღწვოდა საქართველოს გასაერთიანებლად, ქართლი თუ განაპირა ტერიტორიული ერთეულები? რატომ შემოდის ეგრისის მმართველი ქუჯი ფარნავაზთან კავშირში „ყოველი ქართლის“ სამეფოს შემადგენლობაში? (ქუჯი ფარნავაზს მიმართავს: „შენ ხარ შვილი თავთა მათ ქართლისათა, და შენ გმართებს უფლობა ჩემი“), რატომ იბრძვიან ქართველთა ერთ სახელმწიფოში გასაერთიანებლად ტაო-კლარჯეთის ქართველთა სამეფო და აფხაზეთის დასავლეთ ქართული სამეფო? რატომაა ამ დროს განზე გამდგარი კახეთის სამეფო და რატომ არა აქვთ ინტერესი ქართლის მმართველთა ქართული მხარეების გასაერთიანებლად და ერთ სახელმწიფოში ცხოვრებისაკენ? პასუხი მარტივია – დასავლეთ საქართველოსა და სამხრეთ საქართველოს მმართველ ფეოდალებს ქართლის ნაყოფიერი მიწების ხელში ჩაგდების სურვილი ამოძრავებთ; მათ სამიწათმოქმედო მეურნეობის ფართოდ განვითარების საშუალებას ლანდშაფტი და კლიმატი არ აძლევდა (საამისოდ ბლვამ-ორბელთა, თმოგველთა, თორელ-ჯავახიშვილთა, ქაშიბაძე-ბარათაშვილების, ფანასკერტელ-ციციშვილთა, შალიკაშვილთა ისტორიის გახსენებაც საკმარისი იქნება). კახეთს/ჰერეთ-კახეთს კი მარცვლეული კულტურებისათვის საჭირო სახნავ-სათესი მიწები საკმარისზე მეტი რაოდენობით ჰქონდა და ამიტომაც საქართველოს გაერთიანებისათვის მისი მესვეურნი თავს არ იწუხებდნენ.

ქართველთა კონსოლიდაციდან მთის გამოთიშვაც შეუძლებელია. ზემოთ სვანების შესახებ უკვე აღვნიშნეთ. ანალოგიურად გარე სამუშაოზე გასვლა როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოს მიმართულებით რაჭველებისა და ლეჩხუმელებისათვისაც ჩვეულებრივი მოვლენა იყო, რომელშიც ჩართული იყვნენ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელებიც. ამ შემთხვევაში მხოლოდ ერთ ფაქტს გავიხსენებ. ესაა 1660 წლის ბახტრიონის აჯანყება.

მტერთა ქმედებებით კახეთის მოსახლეობა ამ დროს უკვე დემოგრაფიული თვალსაზრისით დიდ კრიზისს განიცდიდა (მოსახლეობის ბრძოლაში გაწყვეტა, მწარმოებელი მოსახლეობის დიდი რაოდენობით აყრა და სპარსეთში გადასახლება). თითქოს დანარჩენ კახეთსაც აღმოსავლეთ კახეთის (საინგილოს) ბედი უნდა გაეზიარებინა, მაგრამ მხსნელად კახეთს მთის მოსახლეობა მოეცლინა. რამ აიძულა მთიელები ბახტრიონის აჯანყების მონაწილენი გამხდარიყვნენ და ფაქტობრივად კახეთისათვის ქართული ეთნიკურობა შეენარჩუნებინათ? – იმ სამეურნეო-ეკონომიკურმა კავშირებმა, რომელიც მთასა და ბარს შორის არსებობდა, რაშიც სახელმწიფოს ჩართულობა საკმაოდ დიდი იყო. მთიელები კარგავდნენ საარსებო საშუალებას – ბარის საზამთრო საძოვრებს. საზამთრო საძოვრების გარეშე კი ადგილობრივი მთური სამეურნეო საშუალებებით არსებობა შეუძლებელი იყო. ამას ემატება ის ვენახები, რომლებიც მთიელებს და მათ ჯვარ-ხატ-სალოცავებს სახელმწიფოს მიერ ჰქონდათ ბოძებული. თუ გადავხედავთ, კახეთის მოსახლეობას, აღმოვაჩენთ, რომ აქ ადგილობრივი ძველი კახური მოსახლეობის შთამომავალნი მცირე რაოდენობით არიან. კახეთში თავმოყრილია საქართველოს სხვადასხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის მოსახლეობა, განსაკუთრებით, მთიელები და დასავლეთ საქართველოდან მიგრირებულები. XVIII საუკუნის საისტორიო საბუთები კახეთში ქართლიდან მოსახლეობის მიგრაციაზე თვალყურის გადევნების საშუალებასაც იძლევა (მაგალითად, 1771 წლის არზით ირკვევა, რომ მეჯუდას ხეობის მოსახლეობა მეჯვრისხევს ზემოთ თითქმის მთლიანად აყრილა).¹⁶ იმ დროს ქართლს ზომ თავად ჰქონდა დემოგრაფიული პრობლემა, რაღაზე მიგრირდებოდნენ ისინი კახეთში? მიზეზი მრავალია; ეს იყო ყიზილბაშობა და ოსმალთა, აგრეთვე ლეკიანობას პლიუს ოსიანობა (ფრონების ხეობის ქართველთაგან დაცლის მიზეზი სწორედ რომ ოსიანობა იყო). მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო ისიც, რომ მცენარის ვეგეტაცია კახეთში საკმაოდ ადრე იწყება, ვიდრე შიდა ქართლში. მაგრამ კვლავ კითხვა ისმის – ანალოგიური დემოგრაფიული ფაქტი მხოლოდ გვიან შუა საუკუნეებში მოხდა? – ეს პროცესი მოსახლეობის მიგრაციისა მუდმივად მიმდინარეობდა. კითხვა გაჩნდება – როგორ ურიგდებოდა ქართლის ფეოდალური საზოგადოება ყმა-გლეხების სხვა მხარეში გადასახლებას? აღნიშნული საბუთების სიმრავლე სწორედ იმ

¹⁶ K'art'uli samart'lis dzegebi. tomi VII. T'bilisi. 1981, pp. 18, 27, 42, 43, 49, 59, 61, 103, 123, 191, 225, 339, 486, 614, 644, 726, 781, 806 (ქართული სამართლის ძეგლები. ტომი VII. თბ. 1981, გვ. 18, 27, 42, 43, 49, 59, 61, 103, 123, 191, 225, 339, 486, 614, 644, 726, 781, 806).

ფაქტით არის განპირობებული, რომ თავად-აზნაურობა კახეთში გადასახლებულებს ეძებდა. როგორც ირკვევა, კახეთის მოსახლეობა ქართლიდან გადასახლებულ-გადახვეწილებს იცავდა. ამის დამადასტურებელი ფრიად საყურადღებო ფაქტია აღწერილი 1788 წლის არხაში: „... საქართველოს პატრიარქის ჭირი მოსცეს მათს მონას ციციშვილს ზაზას. ამას მოვასენებთ, რომ ერთი კომბლი კაცი მეყანდა, წავკისიდან ამეყარა, ხაშმზედა ჩავიდა. აგერ ერთი კვირეა ჩაველი მე, ხაშმელებმა ხიზანი საყდარში შეიყვანეს და კაცები იარაღით წვერზედ აგზავნეს, იქაური ღვდლები ქომაგად ყავსთ იმ ჩემს კაცებს“.¹⁷ 1762 წელს შიდა ქართლელი თავადი ზაალ დავითიშვილი მეფე ერეკლე მეორეს მიმართავდა: „ღმერთმან ასე თქვენს მტერს გაუჭიროს, როგორც მე საქმე მიჭირდეს. ხომ მოგეხსენება, ჩვენს მამულში ცეცხლი აღარ ანთია. აღარც ყმა დაგვრჩომია, რაც ლეკს მოურჩა, დაიფანტნენ. ერთი კაცი მეყანდა სურამს, ისიც ხომ დამეკარგა, აღარავინ მყამს“.¹⁸ მოყვანილი დოკუმენტები ადასტურებს, რომ ქართლის თავადაზნაურობა გვიან შუა საუკუნეებში მწარმოებლის, ყმა-გლეხის კრიზისს განიცდიდა – ქართლში სერიოზული დემოგრაფიული პრობლემა იყო, მიუხედავად იმისა, რომ აქ დასავლეთ საქართველოდან ინტენსიური მიგრაციული პროცესი მიმდინარეობდა.

კახეთის მსგავსი ანალოგიური ვითარება იყო ქართლშიც. ამ პროცესს შიდა ქართლსა და ქვემო ქართლში სხვადასხვაგვარად უნდა შეეხებოთ. ქვემო ქართლის სამხრეთ საზღვართან არსებობამ და განსხვავებულმა ლანდშაფტმა ფაქტობრივად განსაზღვრა მისი ბედი. ძველი ქართული მოსახლეობა აქ შედარებით მცირე რაოდენობით შემორჩა, ბევრი კი სომხურ-გრიგორიანული კონფესიის მიმდევარი გახდა. სასაზღვრო ზოლთან სიახლოვე და ლანდშაფტი აქ ქართული მოსახლეობის ბუნებრივ აღწარმოებას ფაქტობრივად ხელს უშლიდა. ადგილობრივ მოსახლეობას ქვემო ქართლში ღრმა და ტყიანი ხეობების არარსებობის გამო თავის შეფარების ისეთი საშუალება არ ჰქონდა როგორც შიდა ქართლში. აგრეთვე ქვემო ქართლის ლანდშაფტი ნახევრადმომთაბარე თურქულენოვან მოსახლეობას უფრო იზიდავდა, ვიდრე შიდა ქართლი. რაც შეეხება შიდა ქართლს, აქ ძველი ისტორიიდან დაწყებული მიგრაციული პროცესები არ შეწყვეტილა. შეიძლება დაბეჯითებით ითქვას, რომ აქაც ადგილობრივი ძველი ქართლელები უმიშვნელო რაოდენობით არიან შე-

¹⁷ Dokumentebi sak'art'velos sotsialuri istoriidan. II. T'bilisi. 1953, p. 143 (დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან. II. თბ. 1953, გვ. 143).

¹⁸ Iv. Javakhishvili. Sak'art'velos ekonomik'uri istoriis dzegelebi. II. T'bilisi. 1974, p. 102 (ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ძეგლები. II. თბ. 1974, გვ. 102).

მორჩენილი. ისევე როგორც კახეთი, შიდა ქართლიც შიდა მიგრაციულმა პროცესებმა იხსნა. შიდა ქართლში ეს მიგრაციული ტალღები სხვადასხვა მიმართულებისა იყო. აქ მიგრირებოდნენ არა მხოლოდ მთიელები და დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა, არამედ მტერს გამორიდებული სამხრეთ საქართველოს მოსახლეობაც. ამ თვალსაზრისით საქართველოს ეს ცენტრალური ტერიტორიული ერთეული შეიძლება პირობითად ორ ნაწილად დავყოთ – გორიდან აღმოსავლეთით ძირითადად საქართველოს მთიდან ჩამოსახლებულთა შთამომავლები სჭარბობენ, გორიდან დასავლეთით კი – დასავლეთ საქართველოდან გადმოსახლებულთა შთამომავლები. თუმცა ქართლში დიდი რაოდენობითაა ჯავახეთიდან მიგრირებულთა შთამომავლებიც (ჯავახეთი როგორც ქვემო ქართლთან, ისე შიდა ქართლთან მოკლე გზებით იყო დაკავშირებული). დასავლეთ საქართველოდან ქართლში მოსახლეობის უწყვეტი მიგრაციის დასადასტურებლად შეიძლება დავიმოწმოთ 1715 წლის რუისის სამწყსოს დავთარი. დავთარში შეტანილია ძირითადად დღევანდელი ხაშურისა და ქარელის რაიონების სოფლები, აგრეთვე ფრონების ხეობა, რომელიც საბჭოთა პერიოდის ზნაურის რაიონს მოიცავდა. ირკვევა, რომ შიდა ქართლის რუისის სამწყსოში შემავალი მოსახლეობა XVIII საუკუნის დასაწყისში ძირითადად დასავლეთ საქართველოდან იყო მიგრირებული. მაგრამ სულ რაღაც ერთი საუკუნის შემდეგ, XVIII საუკუნის დასაწყისში დავთარში მოხსენიებული გვარები აღნიშნულ სოფლებში უკვე აღარ მოსახლეობდნენ (მხოლოდ თითო-ორი გვარი იყო შემორჩენილი, ისიც უმნიშვნელო რაოდენობით). სოფელთა ნაწილი ნასოფლარად იქცა, ნაწილში კი უკვე ახალი მიგრანტები მოსახლეობდნენ, რომლებიც ასევე დასავლეთ საქართველოდან იყვნენ მიგრირებული. დასავლეთ საქართველოსაგან განსხვავებით, ქართლში (და კახეთშიც) მოსახლეობა რომ ხშირად იცვლებოდა ამას ის ფაქტიც ადასტურებს, რომ ყველაზე დიდი 40 ქართული გვარი დასავლურქართულია.¹⁹ რამ გამოიწვია მოსახლეობის ცვლა? – საგარეო ფაქტორმა (ოსმალბამ, ყიზილბაშობამ და განსაკუთრებით ლეკიანობამ) საგარეო ფაქტორი (ოსმალეთის იმპერიასთან საზღვარი) ხელს უშლიდა დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის მიგრაციას თორის მხარეში. რუსეთის მიერ ახალციხის შემოერთებამ თორის პრობლემაც გადაწყვიტა. იმერეთისა და სხვა მხარეების მოსახლეობამ ინტენსიური დასახლკარება დაიწყო ბორჯომის ხეობაში.²⁰ ასე რომ,

¹⁹ R. Topchishvili. sakhelebis et'nologia da istoria. T'bilisi. 2010, p. 244 (რ. თოფჩიშვილი. სახელების ეთნოლოგია და ისტორია. თბ. 2010, გვ. 244).

²⁰ R. Topchishvili. Dasavlet' sak'art'velos mosakhleobis migratsiis shesakheb istoriuli t'oris

დასავლეთ საქართველო და საქართველოს მთიანეთი მუდმივად ამარაგებდა ქართლს მოსახლეობით. საქართველოს მხარეები ერთმანეთს ავსებდნენ. თავდაპირველად ქართლისაკენ სწრაფვას ეკონომიკური ფაქტორები განაპირობებდა, შემდეგ მიგრაციას ქართლში ხელს უწყობდა საგარეო ფაქტორი, კატასტროფიული დემოგრაფიული ვითარება. შეიძლება ითქვას, რომ ქართლი (და, საერთოდ, საქართველო) გადაარჩინეს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულმა მხარეებმა, ამ მხარეების ნამატმა მოსახლეობამ, იმ მხარეებმა, სადაც მტერი ბუნებრივ-გეოგრაფიული ფაქტორების გამო საერთოდ ვერ შედიოდა.

კითხვა ისმის: შიდა ქართლისა და კახეთის მიმართულებით მთიელთა და დასავლეთქართველთა გადმოსახლება იმდენად მოხდა, თუ ის მუდმივი პროცესი იყო? – ასეთი მიგრაციული პროცესები არ შეწყვეტილა საქართველოს მთელი ისტორიის განმავლობაში – ქართლი, კახეთთან ერთად, გადაარჩინა იმ ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების მოსახლეობამ, რომლებიც საუკუნეთა განმავლობაში კონცენტრირდებოდნენ ცენტრალური პროვინციის გარშემო, რომლის ლანდშაფტი და სახენელ-სათესი მიწის დიდი ფართობები იზიდავდა თითქმის ყველა ქართველს და შეიძლება ითქვას ყველა კლასის წარმომადგენელს (როგორც გლეხს, ისე ფეოდალს). ქართლის ამ როლს განსაზღვრავდა შემდეგი მიზეზები: ცენტრალური მდებარეობა, სავარგული მიწები, მოკლე დამაკავშირებელი გზები, რომლებიც მიემართებოდა კახეთისაკენ, დასავლეთ საქართველოსაკენ და სამხრეთ საქართველოსაკენ. ქართლის ბარზე და მთიანეთზე გადიოდა ჩრდილოეთ კავკასიასთან დამაკავშირებელი გზაც.

კიდევ ერთი კითხვა გაჩნდება: რატომ ვერ უზრუნველყო ზემოთ დასახელებულმა მოსახლეობამ ქვემო ქართლის, კახეთის აღმოსავლეთ ნაწილის დასახლება-ათვისება, ანდა რატომ შემოვიდა დაცარიელებულ ადგილებზე უცხო ეთნიკური ერთობა, მაგალითად, როგორებიც ოსები არიან? სანაპირო „ქვეყნები“ ამ მხრივ ნაკლებად მიმზიდველი იყო – მტერი პირველად აქ შემოდიოდა და მწარმოებელს თავის შეფარების ნაკლები საშუალება ჰქონდა. რატომ ვეღარ მოევლინა მშველელად დასავლეთ საქართველოსა და აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის მოსახლეობა? დადგა დრო და დასავლეთ საქართველომ, უფრო სწორედ, იმერეთმა და რაჭამ ეს მისია ვეღარ შეასრულა და „მშვე-

mkhaheshi (borjomis raioni). Gelat's metsnierebat'a akademiis shromebi. V. T'bilisi. 2019, pp. 303-348 (რ. თოფჩიშვილი. დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის მიგრაციის შესახებ ისტორიული თორის მხარეში (ბორჯომის რაიონი). გელათის მეცნიერებათა აკადემიის შრომები. V. თბ. 2019, გვ. 303-348).

ლელის“ როლში სხვა, უცხო ეთნოსი მოგვევლინა. ესენი ოსები იყვნენ, რომლებმაც ჯერ დვალეთი და შიდა ქართლის მთიანეთი დაიკავეს, მოგვიანებით კი აქედან ბარის სოფლებშიც მნიშვნელოვანი რაოდენობით დასახლდნენ. რატომ მიეცათ ოსებს თავისუფლად დასახლების შესაძლებლობა? თუ ვახუშტი ბაგრატიონს გავიხსენებთ, ის ოსთა მიერ შიდა ქართლის მთიანეთის დაკავებას იმას მიაწერს, რომ ეს უკანასკნელი გეოგრაფიული ერთეული ადგილობრივი ქართული მოსახლეობის მიერ ერთჯერადად მიტოვებული იქნა და ოსებს აქ ნასოფლარებზე დასახლება უხდებოდათ: „ხოლო რაოდენნი ოსნი დავსწერეთ ამ ადგილებთა შინა, პირველად სახლებულან ქართველნი გლეხნი. შემდგომად მეპატრონეთა მათთგან გარდმოსახლებულან ოსნი, და ქართველნი ბართა შინა ჩამოსულან, ვინადთგან მტერთაგან ბარს შინა კაცნი შემცირებულან“.²¹

ამკარაა, რომ შიდა ქართლის ბარში დემოგრაფიული თვალსაზრისით იმდენად კრიტიკული ვითარება შეიქმნა, რომ ქართველი ფეოდალები იძულებული იყვნენ შიდა ქართლის მთასა და დვალეთში მცხოვრები თავიანთი ყმები ჯგუფურად და ერთდროულად ბარში ჩამოესახლებინათ. კითხვა ჩნდება: რატომ აყარეს შიდა ქართლის მთიელები სახელმწიფომ და თავად-აზნაურობამ? რატომ აღარ იქნა გამოყენებული მეორე რეზერვი, რომელიც დასავლეთ საქართველოდან მოემართებოდა, საიდანაც მუდმივად ხდებოდა ბუნებრივი ნამატის აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის რეგიონებში გადასახლება? რატომ ვეღარ მიეშველა დასავლეთ საქართველო (განსაკუთრებით იმერეთი, რაჭა) მთას?

მიზეზი საგარეო ფაქტორი იყო. ცნობილია, რომ ქართველ ერს აუნაზღაურებელი დანაკლისი მიაყენა თემურ-ლენგის შემოსევებმა (1386-1403 წწ.). მერვე ლაშქრობის დროს (1403 წ.) თემურ-ლენგმა იმერეთსა და რაჭაშიც მოახერხა შესვლა და სპარსელი მემატიანეს აღნიშვნით, დაანლოებით შეიდასი დაბა, ყანა და მონასტერი იქნა დარბეული და გაძარცვული“. ერთი სიტყვით რომ ვთქვათ, იმერეთმა და რაჭამ მოსახლეობის დიდი დანაკლისი განიცადა. ასე რომ, კარგა ხნის განმავლობაში დასავლეთ საქართველოს აღნიშნულმა მხარეებმა აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის მოსახლეობით მომარაგება ვეღარ შეძლო, რამაც გამოიწვია დვალეთიდან და შიდა ქართლის მთიანეთიდან ბარში მოსახლეობის ერთდროული ჯგუფური გადასახლება. ამ ფაქტმა კი, თავის მხრივ, ხელფეხი გაუხსნა ჩრდილოეთიდან შემოსულ ოსურ ეთნიკურ ერთობას, რომელსაც მიგრაციისას ფაქტობრივად წინააღმდეგო-

²¹ Kartlis tskhovreba. tomi IV. t'bilisi. 1973, pp. 363-364 (ქართლის ცხოვრება. ტომი IV. თბ. 1973, გვ. 363-364).

ბა აღარ ხვდებოდა. აღნიშნული დემოგრაფიული ვითარების შექმნაში დიდი როლი 1348 წლის ეპიდემიამაც ითამაშა, რომელიც „დიდი სიკვდილობა“-ს სახელითაა ცნობილი.

ცნობილია, რომ ყველა ეთნოსის მისთვის დამახასიათებელი ეთნიკური სტრუქტურა გააჩნია. ორიგინალური ეთნიკური სტრუქტურის მატარებელი იყო ქართული ეთნოსიც – საკუთრივ ქართულ სალიტერატურო ენაზე მოლაპარაკე ტერიტორიულ ერთეულებს გარდა, მასში მეგრულად და სვანურად მეტყველი ტერიტორიულ-ლოკალური ერთეულებიც შედიოდნენ და შედიან. ქართული ეთნოსის ამ სტრუქტურის შექმნაც გეოგრაფიულმა ფაქტორმა განაპირობა. სამეგრელოსა და სვანეთის მოსახლეობას ადგილობრივი ლანდშაფტი აიძულებდა მჭიდრო სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირურობითობა ჰქონოდა საქართველოს დანარჩენ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებთან. ამ განაპირობა მხარეების მოსახლეობა მუდმივად მიისწრაფოდა საქართველოს ცენტრალური მხარისაკენ – ქართლისაკენ. აქ სახენელ-სათესი მიწისა და საძოვარ-სათიბების დიდი რაოდენობა იყო. ქართლის ცენტრალურმა მდებარეობამ და ლანდშაფტმა განაპირობა ქართლური დიალექტის ყველა ქართველის სალიტერატურო ენად გადაქცევა. ქართლის ტერიტორია მეგრულად და სვანურად მეტყველთა განსახლების არეალი რომ ყოფილიყო, ქართული ეთნოსის სალიტერატურო, სახელმწიფო და საღვთისმეტყველო ენა ან მეგრული იქნებოდა, ან სვანური. ასე რომ, ქართველთა ეთნიკური სტრუქტურა გეოგრაფიული გარემოს შექმნილია – მის სტრუქტურულ ერთეულებს ერთმანეთის გარეშე არსებობა არ შეეძლოთ, გეოგრაფია მათ ეკონომიკურ მიზიდულობას განაპირობებდა. ეს კი ეთნიკური კონსოლიდაციის საფუძველი იყო²².

ამრიგად, ქართლი იყო ქართველთა შემკრები და გამაერთიანებელი, რასაც განსაზღვრავდა ბუნებრივ-გეოგრაფიული, ლანდშაფტური ფაქტორები, რაზედაც თავის მხრივ, დამოკიდებული იყო თითოეული მხარის და საერთოდ ქვეყნის სამეურნეო-ეკონომიკური განვითარება. ამავე ფაქტორმა განაპირობა ქართული ეთნიკური ერთეულის ერად (ნაციად) ჩამოყალიბება, ქართული სალიტერატურო და საღვთისმეტყველო ენის ფორმირება, დედაქალაქის ქართლში არსებობა. ქართლის (აგრეთვე კახეთის) ეთნიკური გადარჩენაც მის ირგვლივ (ახლოს და შედარებით დაშორებულმა) მდებარე მხარეებმა მოახდინეს.

²² R. Topchishvili. Geografiuli garemo da kavkasielt'a et'nikuri kultura. T'bilisi. 2018, p. 100 (რ. თოფჩიშვილი. გეოგრაფიული გარემო და კავკასიელთა ეთნიკური კულტურა. თბ. 2018, გვ. 100).

Roland Topchishvili

Academician,
Gelati Academy of the Sciences, Georgia

KARTLI – THE CENTER OF GEORGIA AND GEORGIANS

Summary

The Georgian ethnic unit consisted of various territorial units. These local units had their original names. The abundance of territorial units was caused by the geographical factors. Over time, the same geographical factor led to the unification of Georgians, which also led to their aspiration for a united state organization. As a result of this aspiration, a common name “Kartveli”- Georgian was produced and then we got the name of the country “Sakartvelo” - Georgia from this ethnonym. This occurred due to the fact that one of the territorial units of Georgia, called Kartli, was located in the midst of Georgia. Along with this factor, the landscape and natural-geographical environment had determinant importance. The physical geography of almost every historical-ethnographic parts of Georgia was diverse. They differed from each other in: elevation, deep and relatively shallow valleys, sloping mountains, forest cover, the amount of arable lands, protection and terms of sun light. The landscape and natural-geographic environment of Georgia in fact created unique and different economic forms. None of the territorial units could exist independently- they complemented each other in this respect; what one had didn't have the other. Mutual compatibility was the consequence of the history of Georgia and the Georgian nation. The historical and ethnographic parts of Georgia were in close economic union with each other which was a solid basis for the consolidation of the Georgian people. Consolidation was taking place around Kartli. Kartli was the shortest route to the Southern Georgia. Different historical and ethnographic parts of Georgia were linked to each other with Kartli.

The population of Kartli, due to an exogenous factor, often used to reach a critical threshold. In this case, the rescuers of Kartli were those territorial units where the enemy could not be included. As a result of the migration of the increasing population of the highlands and the western Georgia – the population in Kartli was reproduced. Thus, Kartli was not only a region in the center of Georgia, but also the region gathering and uniting of Georgians. The natural-

geographic and landscape factors, in turn, have led to the formation of Georgian ethnic unit as a nation, the formation of the Georgian literary and theological language, the existence of the capital in Kartli.